

**ВЕЛИКА ВЕДМЕДИЦЯ
В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII ст.**

*Тріль Ольга Михайлівна,
мол. наук. співроб.*

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

У статті розглянуто функціонування та здійснено лексико-семантичний аналіз назв, що вживаються на позначення сузір'я Велика Ведмедиця, на синхронічному та діяхронічному рівнях.

Ключові слова: астронім, найменування, назва, семантика, словосполучення, сузір'я.

Об'єктами номінації зоряного неба є зірки, планети, сузір'я. Зірки, планети – це реальні космічні об'єкти, що існують незалежно від спостерігача, однак сузір'я – це групи зірок, видимих із землі у певних комбінаціях, які людське уявлення вкладає у фігури, співвідносні з земними реаліями.

Українські астрономічні назви чи не найменш досліджені порівняно з іншими тематичними групами лексики. Студій, у яких фрагментарно проаналізовано астроніми, буквально кілька [ПУМ 1983; Карпенко 1981; Німчук 1992].

Пропонована розвідка продовжує дослідження української астронімії, предметом якого є назви, вжиті на позначення сузір'я Великої Ведмедиці. Мета статті – проаналізувати семантику назв, що позначають сузір'я Великої Ведмедиці, на синхронічному та діяхронічному рівнях, дослідити розвиток семантичної структури найменувань.

Матеріалом для дослідження слугували Картотека "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.", Картотека Є. Тимченка (XVIII ст.), лексикографічні праці.

Пізнання зоряного неба і виділення на ньому зоряних фігур сягають глибокої давнини. Найраніші виокремлення перших сузір'їв, на думку вчених, відбулися в епоху виникнення наскельного живопису [Кузьмин 2002]. Найдавнішими писемними згадками про сузір'я вважають вавилонські клинописи, датовані II–I тисячоліттями до н. е. [Климишин, 2006, 14]. Вони містять записи молитов, сценарії храмових ритуалів, релігійних календарів тощо, де згадуються назви сузір'їв, зір, планет [Кузьмин 2002].

Послідовниками, що перейняли і вдосконалили давні знання шумерів та єгиптян, стали греки. Стабільність сузір'їв, зміни фігур яких можна помітити неозброєним оком лише за десятки тисяч літ, мала велике значення для навігації давніх греків, які активно освоювали морський простір. Саме їхні назви сузір'їв скальковані багатьма народами Європи.

Унаслідок руху Землі навколо Сонця відбуваються річні зміни вигляду зоряного неба. Переважно влітку можна спостерігати одні сузір'я, а взимку – інші, ті, що влітку розташовані на протилежній стороні небесної сфери. Однак, сузір'я Великої Ведмедиці з території України видно протягом усього року.

Сузір'я Великої Ведмедиці – одне з найяскравіших і найпомітніших груп зір – розташоване в Північній півкулі зоряного неба. На думку вчених, найраніше його виділили на зоряному небі в епоху передантропоцентризму (до 6 тисячоліття до н. е.), коли панував матріхат, "ведмежий" культ і культ предка [Кузьмин 2000]. Ототожнення сузір'я з ведмедем пов'язане, як зазначає дослідник, зі схожістю цієї тварини з людиною: здатність пересуватися на задніх лапах, особливість харчування тощо.

Ця подібність зумовила тотемізацію ведмеда: його вшановували як головного предка і священного покровителя печерної людини [Ibid.].

Завдяки своїй стабільній видимості сузір'я Великої Ведмедиці було виокремлене на зоряному небі ще у вавилонські часи [АЭС, 86], Гомер з-посеред інших груп зір згадує Велику Ведмедицю у своїй поемі "Одіссея" (VIII ст. до н. е.) [Климишин 2006, 43], а відомий грецький учений Клавдій Птолемей, як і його попередник Гомер, використовуючи давні назви сузір'їв (у тому числі і Великої Ведмедиці), створив свою відому фундаментальну працю "Альмагест" – енциклопедію всіх досягнень античної астрономії [Кузьмин 2002].

Сім яскравих зір Великої Ведмедиці утворюють фігуру у вигляді ковша [АЕС, 64]. Однак у давні часи ці зірі утворювали малюнок ведмеда: шість із них складали його фігуру, а сьома зоря нагадувала спрямовану вгору морду тварини [Карпенко 1981, 31]. Але протягом століть конфігурація сузір'я змінювалася. Унаслідок власного руху семи зірок Великої Ведмедиці тепер обриси сузір'я радше нагадують "ківш з ручкою" або "воза" [Климишин 2003, 6].

Іменуючи об'єкти зоряного неба, люди тим самим підкреслювали їхню практичну важливість у своєму житті. Назви сузір'їв слугували "небесними орієнтирами, надійним мнемонічним засобом, який дозволяє краще засвоїти конфігурацію зоряного неба" [Карпенко 1981, 4].

Об'єднуючи групи найяскравіших зір у сузір'я, люди від давніх часів давали їм назви, які відображали їхнє мислення і спосіб життя. У власних назвах сузір'їв знайшли свій відбиток давні уявлення людей та космогонічні концепції про небесні об'єкти. Пам'ятки української мови для іменування сузір'я Велика Ведмедиця документують народну назву *Возь небесный*. Позаяк розташування цієї групи зір на зоряному небі нагадувало воза, в основі номінації цього астрономічного об'єкта лежить асоціація за зовнішньою подібністю [СУМ I, 667].

На першу фіксацію найменування сузір'я Велика Ведмедиця в українській мові в 1073 році вказано в "Матеріалах..." І. Срезневського: *Медвѣдица* [Срезневский II, 21]. Джерельна база "Словника староукраїнської мови XIV–XV ст." не містить пам'яток, у контексті яких міг би траплятися досліджуваний астронім.

В українській літературній мові XVII ст. активно використовувалися слова іншомовного походження [Німчук 1961, XXII]. У лексикографічних працях того періоду на позначення групи зір Великої Ведмедиці знаходимо грецизми та латинізми, які автори перекладають і тлумачать українською літературною мовою XVII ст. Зокрема, у реєстрі другої частини "Лексикону словенороського" Памви Беринди, де, крім загальних назв, представлено власні найменування реалій, автор зафіксував як наукові, так і народні назви сузір'я Великої Ведмедиці: *Арктось. Звѣзда що ме^дведе^м зовѣ^д, або во^з нб^ни^д*. *Країна по^но^наа* [Київ, 1627 ЛБ 180]. Переклад із грецької мови слова *ἀρκτοζ*, що означає 'ведмідь, ведмедиця' [БРГС 578], укладач словника, намагаючись розкрити його значення, використав на позначення сузір'я Великої Ведмедиці поширену описову назву *Звѣзда що ме^дведе^м зовѣ^д* та її народний відповідник *во^з нб^ни^д* із вказівкою на місце розташування його на небесній сфері – у Північній півкулі неба.

Автор іншого словника – "Лексикону латинського" – Є. Славинецький використовує на позначення сузір'я Великої Ведмедиці латинізм *Septentriones*, який у мові-

джерелі кваліфікується як 'сім зірок' [ЛРС, 920]: *Septentriones, Вось нѣбсний з звѣздъ* [1642 ЛС 369]. Як і П. Беринда, він перекладає іншомовне слово народним еквівалентом української мови *Вось небесний*.

Наступна фіксація астроніма *Вось небесный*, ужитого на позначення сузір'я Великої Ведмедиці, припадає на XVIII ст.: *Перськіє пословє... за возом небним въ Вифлеим ишли* [КТ]. Використання цього номінативного словосполучення у даному контексті вказує на важливу роль досліджуваної групи зір у житті людей: завдяки своїй стабільності Велика Ведмедиця віддавна слугувала надійним орієнтиром у просторі.

Сема "орієнтир" залишається основною складовою семантичної структури словосполук для називання сузір'я Велика Ведмедиця, задокументованих у двотомному перекладному словнику XVIII ст. "Лексикон латинсько-слов'янський" (1718–1724) Івана Максимовича: *Arctos. Вось небесный, Звѣзда морскихъ плавателей* [ЛЛС, 87]; *Hēlice. Во з звѣздъ небесныхъ, звѣзда по морю плавающи*^x [Ibid., 518]; *Sarracum. Вось нѣбсний* [Ibid., 1149]; *Ursa Maior. Во небесный* [Ibid., 1416]; *Septentrionis. Во небесный з звѣздъ* [Ibid., 1181]. Прикметно, що автор словника перекладає латинізмами саме народними відповідниками, які супроводжуються поясненнями енциклопедичного характеру.

Словники XIX–XX ст. засвідчують такі називання Великої Ведмедиці: *Віз* [Желеховский I, 105; Грінченко I, 236; Пискуновъ, 38], демінутив *Возокъ* [Білецький-Носенко, 76].

У сучасній українській мові на позначення сузір'я Велика Ведмедиця усталилось термінологічне словосполучення з ідентичною назвою, воно стало надбанням мови сучасної астрономічної науки [АЕС, 64; ЭСЮА, 86]. Назви, що позначають цю групу зір, продовжують функціонувати і в діалектному мовленні. Серед народних найменувань найпоширенішими є ті, в основі яких є асоціація за подібністю. Саме віз був для українців одним із найважливіших засобів пересування, внаслідок чого в говорах української мови переважають найменування, пов'язані з ним, напр.: гуцульських (*Великий Віз*) [КСГГ]; лемківських (*Віз*) [Верхратский, 399]; бойківських (*Віз*) [Онишкевич I, 125]; поліських *Каляс, Каляса* [СПГ, 90]. У буковинських говорах спорадично засвідчено назву *Чупига*, що виникла внаслідок асоціативного зв'язку між ручками плуга і конфігурацією сузір'я [СБГ, 643].

Спостереження над власними назвами, вжитими на позначення сузір'я Велика Ведмедиця в українській мові, свідчать, що в основі їх номінацій – асоціативний зв'язок. Зважаючи на важливість астрономічних об'єктів, наші предки спроектували на зоряне небо визначальні реалії свого життя. Прикметною рисою української народної астронімії є використання дублетних назв для одного і того ж об'єкта зоряного неба.

В статье рассматривается функционирование и осуществлен лексико-семантический анализ наименований, используемых для обозначения созвездия Большая Медведица в синхроническом и диахроническом уровнях.

Ключевые слова: астроним, наименование, семантика, словосочетание, созвездие.

The functioning and the lexical-semantics analysis of the words of the Ursa Major constellation on the synchronic and diachronic levels are considered in the article.

Key words: astronim, name, semantics, word combination, constellation.

Література:

1. АЕС – *Климишин І. А.* Астрономічний енциклопедичний словник / І. А. Климишин, А. О. Корсунь. – Львів : ЛНУ–ГАО НАНУ, 2003. – 547 с.
2. БРГС – *Λογοθετη Κ.* Большой русско-греческий словарь / Κ. Λογοθετη. – Αθηνα, 1987. – 876 ζ.
3. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / П. Білецький-Носенко. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.
4. *Верхратский І.* Словарец / І. Верхратский // Про говор галицких лемків. – Львів : 3 печатні Наукового товариства імені Шевченка, 1902. – С. 389–488.
5. *Грінченко Б.* Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Кіевская Старина" : у 4 т. / Упорядник Б. Грінченко. – Київ, 1907–1909 // Фотопередрук. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.
6. *Желеховский Є.* Малорусско-німецкий словарь : у 2 т. / Є. Желеховский. – Львів : 3 друкарні тов. им. Шевченка, 1886. – Т. І. – 589 с.
7. ГУМ – *Русанівський В. М.* Історія української мови: Лексика і фразеологія / В. М. Русанівський, В. О. Винник, В. Й. Горобець та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с
8. *Карпенко Ю. А.* Названия звездного неба / Ю. А. Карпенко. – М. : Наука, 1981. – 184 с.
9. *Климишин І. А.* Зоряне небо України / І. А. Климишин. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2003. – 64 с.
10. КСГГ – Картотека "Словника гуцульських говірок" / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
11. КТ – Картотека "Історичного словника українського языка за ред. Є. Тимченка" / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
12. *Кузьмин А. В.* Звездная летопись цивилизации [Електронний ресурс] / А. В. Кузьмин // Природа. – М., 2000. – № 8. – Режим доступу : http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NATURE/08_00/STARS.HTM.
13. *Кузьмин А. В.* История звёздной карты [Електронний ресурс] / А. В. Кузьмин, Е. П. Левитан // Земля и Вселенная. – 2002. – № 3. – Режим доступу : <http://ziv.telescopes.ru/rubric/history/index.html?pub=1>.
14. ЛБ – *Беринда П.* Лексикон Словенороський / П. Беринда ; підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К. : Вид-во АН України, 1961. – 272 с.
15. ЛЛС – *Максимович І.* Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1724) : у 2 ч. / І. Максимович // Фотопередрук О. Горбача. – Рим, 1991. – Ч. І. – 950 с.; Ч. ІІ. – 1453 с.
16. ЛРС – *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
17. ЛС – *Славинецький Є.* Лексикон латинський / Є. Славинецький // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 59–420.
18. *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексичі української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 414 с.
19. *Німчук В. В.* Памво Беринда і його "Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе" / В. В. Німчук // Лексикон Словенороський Памви Беринди / підгот. і вступ. ст. В. В. Німчука. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – С. V–XXXVI.
20. *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. І. – 496 с.
21. *Пискуновъ Ф.* Словникъ живої народнєї, письменної і актовї мови руських югівщанъ Россійської і Австрійсько-Венгерської цесарії / Ф. Пискуновъ. – Київ : Типографія Е.Я. Федорова, 1882. – 309 с.
22. СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуїванюк – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
23. СПГ – *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
24. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам : в 3 т. / И. И. Срезневский. – Санкт-Петербург : Типографія Императорской Академії наукъ, 1902. – Т. ІІ. – 1802 с.
25. СУМ – Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. Білодід І. К. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. І. – 799 с.
26. ЭСЮА – Энциклопедический словарь юного астронома / сост. Ерпылев Н. П. – М. : Педагогика, 1986. – 336 с.